

آیین‌های نوروزی در آیین‌های تاریخی گیتی‌گشای زندیه

سمانه کاکاوند^۱

چکیده

متون مکتوب و تاریخ‌نگاری‌های دوره‌های گوناگون اگرچه در لفافه‌های نثری مسجع و ثناگویانه پیچیده شده است اما التزام کاتبان به کتابت روزانه رویدادها و اتفاقات، منجر به خلق منابعی مهم برای مطالعه تمامی ابعاد آن روزگار شده است. تاریخ گیتی‌گشای زندیه نیز از جمله آثار است که مؤلف، وقایع دوره زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ ه.ق) را به رشته تحریر درآورده است. مطالعه آیین و رسوم نوروزی در این کتاب به عنوان منبعی اصیل در شناخت ابعاد گوناگون عصر زندیه مهم‌ترین هدف این پژوهش است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی، تاریخی و تحلیلی است که از مطالعه مضامین بهاری و نوروزی متن تاریخ گیتی‌گشا و طبقه‌بندی آنها آغاز و در نهایت به مطالعه تحلیلی و تفسیری داده‌ها پرداخته است. متن آغازین مربوط به ذکر وقایع هر سال نو در تاریخ گیتی‌گشاست. روش نمونه‌گیری نیز غیراحتمالی هدفمند انتخاب شده است.

کلیدواژه‌ها: آیین‌ها، تاریخ گیتی‌گشا، کریم‌خان زند، موسوی نامی اصفهانی، نوروز

۱. دکتری پژوهش هنر دانشگاه الزهراء، مدرس دانشگاه و پژوهشگر. رایانامه: samanehkakavard@gmail.com

❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

نوروز، جشن کهن و اصیل ایرانی، در فرهنگ پارسیان ریشه‌دار است. زایش و بیداری طبیعت، تأثیر ژرفی بر ابعاد گوناگون فرهنگی ایرانیان نهاده است. متون تاریخی بسیاری با محوریت «نوروز» به رشته تحریر در آمده است. آثار پژوهشی دانشمندانی مانند بیرونی، خیام و... دال بر اهمیت این عید باستانی است. علاوه بر متونی که بی‌واسطه به «نوروز» پرداخته‌اند، آثاری نیز در ایران موجود است که با هدف تاریخ‌نگاری دوره‌ای خاص تدوین شده اما «فضای نوروزی» قلم نویسنده را متأثر نموده است. تاریخ گیتی‌گشای زندیه نیز در این مجموعه جای دارد. در این مقاله آیین‌ها و رسوم نوروزی موجود در متن «تاریخ گیتی‌گشا» تألیف میرزا محمدصادق موسوی نامی اصفهانی مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه موضوع

لازم است پیشینه پژوهش حاضر در دو بخش مورد بررسی قرار گیرد. «نوروز» و «نوروز در عصر زندیه» و ذکر منابع مربوط به موضوع نوروز سهل و تعدادشان قابل توجه است. جامع‌ترین اثر «مجموعه مقالات نوروز» به کوشش علی بلوکباشی (۱۳۷۷) است که از زوایای گوناگون و از دریچه دیدگاه نویسندگان مقالات به موضوع نوروز نگریسته است. اما حتی در بخش‌های تاریخی هیچ اشاره‌ای به نوروز زندیه نشده است. سایر مکتوبات نیز بیشتر به مبحث نوروز در ایران باستان پرداخته‌اند. در بخش دوم، انعکاس آیین‌های نوروزی در مکتوبات تاریخی، غیر از «مجموعه مقالات نوروز» اثری یافت نشد. بخشی از منبع نامبرده در چند واقعه تاریخی مانند ۱۰۰۴ ه.ق در زمان شاه عباس به نوروز اشاره نموده است. اما مطالعه آداب و رسوم نوروزی موجود در اصلی‌ترین منبع مکتوب عصر زند، تاریخ گیتی‌گشا، نخستین بار است که در مقاله حاضر مورد پژوهش قرار می‌گیرد و موضوعی بدیع و نو است.

آیین‌های نوروزی در آیین‌های تاریخی گیتی‌گشای زندیه ❖ ۱۱

روش‌شناسی مورد استفاده در تحقیق

گردآوری برخی مطالب حاصل یادداشت‌برداری از منابع مرتبط و سایر اطلاعات مورد نیاز، حاصل فرآیند مطالعه و مرور مکرر متن تاریخی گیتی‌گشا از ابتدا تا پایان حکومت کریم‌خان زند (۱۱۹۳-۱۱۶۳ ه.ق) بود. پس از مطالعه، آیین‌های شاخص نوروزی مشخص شد. گام بعدی به طبقه‌بندی آیین‌های نوروزی در عصر زند اختصاص یافت و در نهایت تجزیه و تحلیل داده‌ها، ساختار و بدنه اصلی مقاله را شکل داد. روش پژوهش در مقاله حاضر توصیفی، تاریخی و تحلیل محتوایی است. نمونه‌گیری گزینشی بوده و دستاوردها پایایی دارند. بازه زمانی اصلی پژوهش، تشریح نوروز سال‌های ۱۱۶۵ ه.ق تا ۱۱۹۳ ه.ق است. موسوی نامی، مؤلف کتاب، تنها به نوروز و بهار در مدت زمان مذکور پرداخته است. جامعه آماری مقاله متون موضوعی مربوط به آیین‌های نوروزی و سال نو در میان صفحات تاریخی گیتی‌گشاست.

کریم‌خان زند

منابع گوناگونی به شجره‌نامه و ریشه ایل زند اشاره نموده‌اند. متون بی‌تکلف و مستند در تاریخ ایران بسیار اندک است، بویژه در عصر زند که این منابع، ثری مسجع و پرتکلف داشته و مدح و ثنای درباریان فضای بیشتری از آثار را به خود اختصاص داده‌اند تا حقایق تاریخی. یکی از این منابع، تاریخ گیتی‌گشاست که در آن به اصل و نسب خاندان زند پرداخته می‌شود. «بر ضمائر مشتریان جواهر معانی و بیاعان متاع نکته‌دانی مخفی نماند که سلسله زند و آن فرقه سعادت‌مند از اعظام ایلات عراق و در شیمه کریمه شجاعت مشهور عراق و حجاز و در شیوه حمیده بسالت پیوسته از اقران ممتاز و فی مابین جمیع فرق، مباحی و سرافراز و در لوازم مروّت و مردی و فرزاندگی بی‌شریک و انباز بوده...» (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۹۰: ۲۱). در همین منبع، نویسنده که کاتب دربار زند است با اشاره به شجره‌نامه کریم‌خان می‌نویسد: «بر شناسندگان جواهر کلام و خریداران کالای پربهای این دفتر فرخنده‌انجام مخفی نماند که ایناق و بوداق خان دو برادر بودند که در میان طایفه زند بر سایر آن قوم فیروزمند شرف سروری و مرتبه برتری داشتند. ایناق خان برادر مهتر را دو پسر بود: جناب محمد کریم

۱۲ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

خان فرزند ارجمند و محمد صادق خان پسر کهنتر، که دو اختر بودند از برج سعادت و دو گوهر از درج شرافت، آثار عظمت و جلال از ناصیه حالشان ظاهر و انوار دولت و اقبال از دور میزشان باهر، در مبادی حال آثار انوار آفتاب عدالت و ضعیف‌پروری از افق ضمیرشان طالع و در آغاز دولت و پرتو مرحمت و عدالت‌گستری از چراغ عالم‌افروز خاطر خطیرشان لامع و آتش شمشیر جهانگیرشان دشمن‌سوز و شمع پرتو رحمت دوست پذیرشان گیتی‌افروز،...» (همان: ۲۳). از کودکی و جوانی کریم‌خان و تاریخ دقیق تولد وی اطلاعات روشنی در دست نیست. مستندات تاریخی در خصوص جوانی وی، حاکی از آنست که ایشان نیز به همراه ایل زند در ابیورد ساکن بوده و بعدها نیز در رکاب نادرشاه در جنگ‌های متعددی حضور داشته است. در باقی‌مانده عمر خویش نیز مؤسس سلسله زندیه می‌شود و بر تخت پادشاهی می‌نشیند. منابع بسیاری به شخصیت و رفتار کریم‌خان در ابعاد گوناگون پرداخته‌اند؛ دولتمردی، رشادت، دلاوری، ساده‌زیستی و دوری از تجمل‌گرایی، مردم‌دوستی و رأفت از مهم‌ترین آنهاست. «کریم‌خان، مانند دیگر پادشاهان پیش از خود، هرگز نمی‌کوشید تا با زرق و برق پادشاهی، نظر رعیت را نسبت به خود جلب بکند. او بیشتر می‌کوشید تا با توجه به طبقات پایین اجتماع و با رفتار دوستانه‌ای که نسبت به رعیت خود داشت، خود را محبوب ملتش سازد» (رجبی، ۱۳۵۲: ۱۳۷). سعی در برقراری آرامش و صلح در پایتخت و رفاه نسبی مردم مهم‌ترین هدف وکیل‌الرعیایا بود. برگزاری جشن‌های گوناگون، اهمیت به هنر و اقدامات عمرانی بسیار، گواهی بر این مدعاست. برپایی جشن نوروز و مناسبت‌های شاد در عصر زند موضوعی مهم محسوب می‌شده است. آثار تاریخی بر جای مانده و منابع مکتوب مستندات دال بر اثبات این موارد است.

آیین‌های نوروزی در آیین‌های تاریخی گیتی‌گشای زندیه ❖ ۱۳

تاریخ گیتی‌گشا

پادشاهی منحصر به فرد کریم‌خان زند در طول تاریخ ایران ویژگی‌های خاص خود را دارا بوده است. طول مدت حکومت پادشاهان سلسله زندیه کوتاه و منابع لازم برای مطالعه مختصات دوران نامبرده بسیار اندک است. از این میان برای شناخت جامعه دوران زندیه تاریخ گیتی‌گشا بس مغتنم شمرده می‌شود. این کتاب سندی مکتوب و مدون است که به قلم میرزا محمد صادق موسوی اصفهانی متخلص به نامی، دبیر و نویسنده نیمه دوم قرن ۱۲ه.ق/۱۸م. در عصر کریم‌خان زند به رشته تحریر درآمد. وی در سمت منشی و کاتب دربار وکیل‌الرعا، وقایع مهم آن دوره را ثبت نموده است. به سبب حضور نامی در دربار کریم‌خان زند و نوشتن رویدادهای مورد مشاهده، امروز اصلی‌ترین منبع وقایع ثبت‌شده مورد تأیید کریم‌خان به شمار می‌آید. آثار دیگری همچون گلشن راز، تاریخ زندیه، رستم‌التواریخ، تذکره دارا، آتشکده آذر و... به تاریخ زندیان پرداخته‌اند. اما آثار مکتوب درباری برای شناخت دغدغه‌ها، سلاقی و آرای پادشاهان مهم محسوب می‌شوند، زیرا افزودن و کاستن مندرجات تحت نظارت حاکم بوده و گاهی با واقعیت‌های اجتماعی فاصله داشته است. اما متن مسجع و سنگین تاریخ گیتی‌گشا و اقتباس واژگانی نویسنده از دایره لغات عربی، ترکی، مغولی، رومی و... موجب دشواری طی نمودن مسیر پژوهش شد.

نامی در صفحات آغازین کتاب پس از یک مقدمه پرطمطراق، ثناگویانه و مدیحه‌سرایانه در نهایت از انتصاب خود به عنوان کاتب سخن به میان می‌آورد و مسئولیت خود را این‌گونه شرح می‌دهد: «لهذا حسب‌الفرمان واجب‌الاذعان، اجرای آن خدمت [که لثالی وقایع دولت این خدیو کامکار و گزارش اوان شوکت این خسرو عالی مقدار را بتفصیل در سلک تحریر و رشته تنظیم کشیده جمیع کلیات و جزئیات را مدون سازد...] را انگشت قبول بر دیده نهاده و قدم بر شاهراه اطاعت گشاده، چگونگی و کیفیت بدایع را بر صفحه بیان نگاشته و این صحیفه شریفه را در کتابخانه روزگار به ودیعت گذاشته...» (موسوی نامی، ۱۳۹۰: ۱۹)

آیین‌ها و مناسبت‌های نوروزی

مطالعه اجمالی متن، منجر به طرح چند بخش جداگانه شد. ترکیب واژگان و اصطلاحات، بیانگر مفهوم نوروزاند. درج عنوان نام سال نو به نوعی ویژه در برخی صفحات، نظر نگارنده را به توصیف نوروز و موسم بهار آن سال و سپس رسوم شاخص نوروزی جلب می‌نماید. چندین بار در طول متن به طور مکرر این نوع توصیف، تکرار می‌شود. عیدانه و نوروزانه مهم‌ترین قسمت آیینی نوروزی موجود در متن تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه است.

علی‌رغم گره خوردن سال ۱۱۶۳ ه.ق با آغاز حکومت کریم‌خان در تاریخ زندیان (۱۲۰۹- ۱۱۶۳ ه.ق)، موسوی نامی از سال ۱۱۶۵ ه.ق به توصیف نوروز در مکتوبش پرداخته است. نویسنده سرفصل مطلب مورد نظر را با عنوان «در بیان وقایع سال فرخنده فال سیچقان [سیحقان] ثیل مطابق یک‌هزار و صد و شصت و پنج هجری» آغاز می‌کند. صفحات آغازین مربوط به بخش‌های شرح نوروز و بهار، ساختاری مشابه دارد. نامی با توصیف مضامین بهاری و تشبیهات و استعارات سنگین شروع، سپس با ذکر محل برگزاری جشن از آیین‌ها یاد می‌کند و شرح واقعه و رویداد تاریخی را ادامه می‌دهد. نگارنده با هدف مطالعه مضامین نوروزی تنها به صفحات مرتبط اکتفا می‌نماید. آیین‌ها و مناسبت‌های نوروزی جزو نهایی متون نوروزی تاریخ گیتی‌گشاست که نویسنده پس از توصیف بهار بدان‌ها پرداخته است. «نوروزانه»، «خلعت‌پوشی»، «آذین‌بندی»، «نواختن آلات موسیقی» و «خوردن خوراکی‌های شیرین به فراوانی» از جمله رسم‌های مستخرج از دل متون نوروزی منبع نامبرده است. (جدول ۱)

جدول ۱. آیین‌های نوروزی عصر زندیه در آیین‌ها تاریخ گیتی‌گشا

آیین‌های نوروزی	مصادیق مستند در متن تاریخ گیتی‌گشا	آیین‌های نوروزی	مصادیق مستند در متن تاریخ گیتی‌گشا
نوروزانه	در متن تاریخ گیتی‌گشا به «خلعت بخشی» و «خلعت‌پوشی» به عنوان آیینی نوروزی پرداخته است. کریم‌خان زند در روز نخست نوروز به طبقات گوناگون هدیه می‌داده است.	نواختن آلات موسیقی	 مغنیان نغمه‌پرداز و زخمه‌وران قانون‌نواز، نغمات خوش و سرودهای دلکش در پیوستند.
خلعت‌پوشی	زند در روز نخست نوروز به طبقات گوناگون هدیه می‌داده است.	خوردن خوراکی‌های شیرین	از نعم گوناگون و حلاوت از افزون چندان به محفل حضور و بزم سرور آورده که بیشتر از قوت مقرر جمیع مخلوق و زیاده از رزق مقدر کل مرزوق بود.
آذین‌بندی و چراغانی	پیرایه‌بندان هنرمند به آراستگی محفل نشاط		

آیین‌های نوروزی در آیین‌های تاریخی گیتی‌گشای زنده ❖ ۱۵

نوروزانه

«هدیه» و «عیدی» دادن به مناسبت نوروز رسمی کهن است.^۱ در متن تاریخ گیتی‌گشا به «خلعت‌بخشی» و «خلعت‌پوشی» به عنوان آیینی نوروزی اشاره می‌شود. کریم‌خان زند در روز نخست نوروز به طبقات گوناگون [طبقات امم] هدیه می‌دهد (موسوی نامی، ۱۳۹۰). تمامی هدایای ذکر شده در دو دسته سکه (درم و دینار) و پارچه قابل طبقه‌بندی است. تنها در ذکر چگونگی برگزاری نوروز سال ۱۱۷۲ ه.ق به طور مستقیم به درم و دینار اشاره شده است. در وقایع‌نگاری نوروز سایر سال‌ها بیشتر از پارچه و جامه به عنوان خلعت و هدیه نام برده شده است. «رسم شاهان سامانی این بود که به سرداران، لباس‌های بهاری و تابستانی خلعت می‌دادند.» (همان: ۸۳-۸۴)

از «خلعت‌بخشی» و «خلعت‌پوشی» - که در سفرنامه پولاک که در دوره قاجار به ایران سفر کرده - نیز سخن به میان آمده است و نشان از استمرار این سنت دارد. «در عوض وی [پادشاه] به تمام اهل حرم به علاوه خدمه بی حد و حصر خود و همچنین کلیه حکام و دولتمردان باید «خلعت» ببخشد. در مورد حکام ولایات باید گفت که دریافت این خلعت شاهانه به معنی انتصاب و تأیید مقام آنهاست؛ چه هرگاه خلعتی دریافت نکنند به معنای آن است که قریباً از شغل خود عزل می‌شوند، زیرا در هر نوروز یا باید مقام و منصب حاکم تأیید شود یا جانشینی برای او بفرستند..... خلعتی را که پادشاه آماده کرده، پیشخدمت بر دوش حاکم می‌اندازد. به تمام این تشریفات می‌گویند خلعت‌پوشان...» (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۲۸). مؤلف تاریخ گیتی‌گشا، موسوی نامی، چه در توصیف لطافت عناصر بهاری و چه در تشریح خلعت‌ها و هدایا از انواع گوناگون پارچه نام برده است. «پرنده»، «پرنیان»، «دیبا»، «اطلس» و..... انواع پارچه‌های لطیف به کار گرفته شده در متن است. گاهی نیز در وصف گستردگی دشت، فراگیری بهار و

۱. بیرونی نقل کرده است در نوروز ایرانیان برای یکدیگر هدیه می‌فرستند و سبب آن چنان که آذریاد، موبد بغداد، حکایت کرده این است که نیشکر در ایران در نوروز پیدا شد و پس از آن جمشید امر کرد آن را بچشند و شکر سازند و به عنوان هدیه بفرستند.

۱۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

پوشش گل‌ها از واژگانی مانند «سراذقات»^۱، «خیام»^۲، «جلباب»^۳ و «کمخاب»^۴ بهره برده و در برخی قسمت‌ها «اقمشه» و «ثیاب»^۵ را معادل پارچه آورده است.

آذین‌بندی و چراغانی

اهمیت «نوروز» به‌عنوان مهم‌ترین جشن ملی ایرانیان سبب می‌شود تا هنگام فرا رسیدن بهار ایرانیان خانه‌ها، خیابان‌ها، بازار و... را آراسته و زیبا نمایند. در دوره زندیه نیز نوروز اهمیت بسیاری داشته است. «بزرگ‌ترین جشن سال، جشن نوروز بود. تعطیلات و روزهای دیگر نیز همانهایی بودند که امروز نیز داریم اما با توجه به موقعیت آن زمان و فراغت بیشتری که مردم داشتند و با توجه به اینکه اجتماعات آن زمان مشغولیات کمتری داشت، این جشن‌ها و تعطیلات مفصل‌تر از امروز برگزار می‌شد.» (رجبی، ۱۳۵۲: ۱۷۴) تزیین دیوارها با قالی و چراغ در عصر زند در جشن‌ها مرسوم بوده است: «پیرایه‌بندان هنرمند به آراستگی محفل نشاط....» (موسوی نامی، ۱۳۹۰: ۱۹۶). ویلیام فرانکلین^۶ در توصیف جشن ختنه‌سوران پسر جعفرخان زند به آذین‌بندی و چراغانی اشاره نموده و نوشته است: «تمام بازارها و مخصوصاً بازار بزرگ (منظور بازار وکیل است) از ابتدا تا انتها با قندیل‌ها و چراغ‌های رنگارنگی که از سقف تا وسط دالان بازار آویزان بود، چراغان شده بود و با کاغذهای نقره‌ای و قالی و پارچه‌های قلم‌کاری شده و یراق‌دوزی آراسته بود. دیوارها تا ارتفاع قابل توجهی از قالی و آئینه و عکس پوشیده بود» (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۱۲۸-۱۲۲). این نقل قول نشان می‌دهد زمانی که برای مراسمی مانند ختنه‌سوران، که از نظر اهمیت قابل قیاس با نوروز نیست، این‌گونه به آذین‌بندی می‌پرداخته‌اند برای نوروز که مهم‌ترین عید رسمی ایرانیان بوده چه تمهیداتی می‌اندیشیده‌اند. جهانگردانی که در اعصار گوناگون به

۱. سراپرده

۲. جمع خیمه

۳. پیراهن و چادر زنان و معجر

۴. جامه زری‌دوزی شده یک رنگ

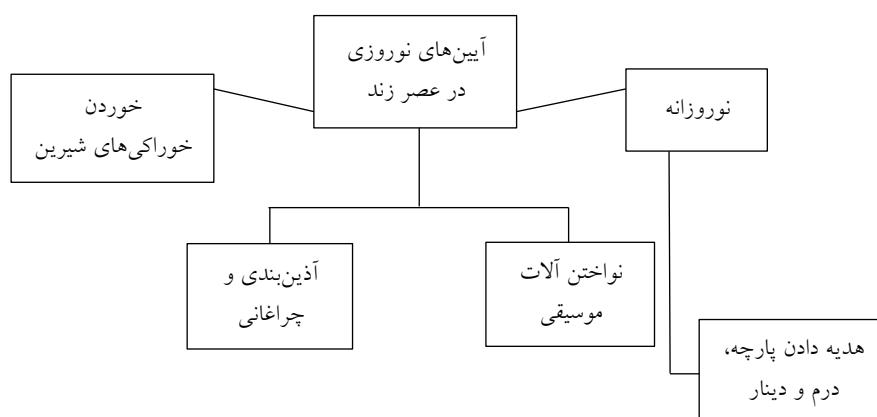
۵. جمع ثوب، پارچه و جامه

آیین‌های نوروزی در آیین‌های تاریخی گیتی‌گشای زندیه ❖ ۱۷

ایران سفر کرده در نوشته‌های خود به چراغانی اشاره کرده‌اند. «نویسنده [جهانگرد] شادی ایرانیان را توصیف می‌کند که به مناسبت این جشن [نوروز] به حمام می‌روند و بهترین لباس‌های خود را می‌پوشند، بازارها را با گل و چراغ‌های شیشه‌ای آذین می‌بندند...» (برومند سعید، ۱۳۷۷: ۳۶۴). نویسنده مقاله «آیین‌های نوروزی» در کتاب مجموعه مقالات «نوروز» به پیشینه این رسم می‌پردازد و می‌نویسد: «چراغانی آیینی دیرینه است و پیشینه آن به روزگار باستان می‌رسد که اقوام آریایی در آستانه نوروز بر در خانه‌ها و بام‌سراها و بلندی دژها مشعل روشن می‌کردند و آتش می‌افروختند». (جاحظ، ۱۳۷۷: ۲۱۹)

نواختن آلات موسیقی

نویسنده تاریخ گیتی‌گشا به نواختن آلات موسیقی هنگام نوروز اشاره نموده است. «... مغنیان نغمه‌پرداز و زخمه‌وران قانون نواز نغمات خوش و سرودهای دلکش در پیوستند» (موسوی نامی، ۱۳۹۰: ۱۲۳). موسیقی جزو جدایی‌ناپذیر جشن‌ها و آیین‌های ایرانی بوده است. شاردن جهانگرد فرانسوی در سیاحت‌نامه خود به این موضوع اشاره می‌کند. «به محض اینکه علامت دادند برای اعلام حلول سال جدید شلیک می‌شود و صدای آلات موسیقی طبل و شیپور نای و نقاره در هوا طنین‌انداز می‌گردد». (برومند سعید، ۱۳۷۷: ۳۶۴)

نمودار ۱. مهم‌ترین رسوم و اجزای شاخص جشن نوروز در عصر زندیه

جمع‌بندی

تاریخ گیتی‌گشا منبعی دست اول و مدون در دربار زندیه، اگرچه متنی صریح و شفاف نیست اما بازگو کننده حقایق بسیاری از رویدادهای عصر زند است. موسوی نامی، مؤلف کتاب، مشاهدات خود را در این منبع با ممیزی دربار به رشته تحریر درآورده است و از این نظر، درک برخی موضوعات از دریچه واژگان متن تاریخ گیتی‌گشا میسر می‌شود. دستاورد مطالعات، شناخت اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عصر زند است. نوروز، عید باستانی و اصیل ایرانیان از جمله موارد اجتماعی و فرهنگی است که در متن گیتی‌گشا طنین‌انداز شده است. مطالعه رسم «خلعت‌بخشی» در روز نخست نوروز در دوره زندیه و درک اهمیت آن، سپس بررسی استمرار آن در دوره قاجار را می‌توان از متن این نوشتار به دست آورد. دستاورد دیگر اینکه چراغانی کوی و بازار و نواختن آلات موسیقی نیز به عنوان دو رسم جدایی‌ناپذیر از جشن نوروز در عصر زندیه شناخته می‌شد.

منابع

- برومند سعید، جواد (۱۳۷۷). «جشن نوروز و دربار»، در بلوکباشی، علی. **مجموعه مقالات نوروز**، تهران: شرکت نشر نقد افکار.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۰). **نوروز، جشن نوزایی آفرینش**. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). **سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان**، ترجمه کیکاووس جهانگیری. تهران: خوارزمی.
- جاحظ، ابوعثمان (۱۳۷۷). «آیین‌های نوروزی»، در بلوکباشی، علی. **مجموعه مقالات نوروز**، تهران: شرکت نشر نقد افکار.
- رجبی، پرویز (۱۳۵۲). **کریم‌خان زند و زمان او**. تهران: امیرکبیر.

آیین‌های نوروزی در آینه تاریخ گیتی‌گشای زندیه ❖ ۱۹

فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸). مشاهدات سفر از بنگال به ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: دانشگاه تهران.

موسوی نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۹۰). تاریخ گیتی‌گشا در تاریخ زندیه. با مقدمه سعید نفیسی. تهران: اقبال.

